



O'ZBEK TILIDA UMDALMALARNING PRAGMATIK VAZIFALARI

<https://doi.org/10.5281/zenodo.21755576>

Abdulla Qodiriy nomidagi Jizzax davlat pedagogika universiteti

O'zbek tili va adabiyoti yo'nalishi 1-kurs magistranti

Mardiyeva Xurshida Tolibjon qizi

E-mail: xurshidamardiyeva.2@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur ilmiy maqolada o'zbek tilshunosligida undalmalarning (vokativlarning) pragmatik va muloqotiy-semantik xususiyatlari atroflicha tahlil qilinadi. Undalma shunchaki tinglovchi e'tiborini tortuvchi sintaktik birlik emas, balki so'zlovchi va tinglovchi o'rtasidagi ijtimoiy munosabat, maqom, hurmat, yaqinlik hamda illokativ maqsadni ifodalovchi muhim pragmatik vosita ekani asoslab beriladi. Tadqiqotda nutqiy aktlar nazariyasi, sotsiolingvistika va lingvopragmatika kontekstida undalmalarning turli tiplari hamda ularning matn va muloqotda bajaradigan vazifalari yoritilgan.

Аннотация: В данной научной статье подробно анализируются прагматические и коммуникативно-семантические особенности обращений (вокативов) в узбекском языкознании. Доказывается, что обращение является не просто синтаксической единицей для привлечения внимания слушающего, но и важным прагматическим средством, выражающим социальные отношения, статус, уважение, близость и иллюкутивную цель между говорящим и слушающим. В исследовании раскрываются различные типы обращений и их функции в тексте и общении в контексте теории речевых актов, социолингвистики и лингвопрагматики.

Annotation: This scientific article comprehensively analyzes the pragmatic and communicative-semantic features of vocatives (forms of address) in Uzbek linguistics. It is demonstrated that a vocative is not merely a syntactic unit designed to catch the listener's attention, but a crucial pragmatic tool expressing social relationships, status, respect, intimacy, and illocutionary intent between the speaker and the hearer. Within the framework of speech act theory, sociolinguistics, and linguopragmatics, the study reveals various types of vocatives and their context-dependent functions in Uzbek discourse.

Kalit so'zlar: Undalma, lingvopragmatika, nutqiy akt, illokativ kuch, sotsiolingvistika, muloqot etiketi, ekspressivlik, adressat.

Ключевые слова: Обращение, вокатив, лингвопрагматика, речевой акт, иллюкутивная сила, социолингвистика, речевой этикет, экспрессивность, адресат.

Key words: Vocative, form of address, linguopragmatics, speech act, illocutionary force, sociolinguistics, speech etiquette, expressiveness, addressee.



Zamonaviy tilshunoslikning eng jadal rivojlanayotgan yoʻnalishlaridan biri boʻlmish lingvopragmatika til birliklarining faqatgina grammatik yoki struktural shaklini emas, balki ularning konkret muloqot jarayonidagi, soʻzlovchi va tinglovchi oʻrtasidagi munosabatlar kontekstidagi maʼnosi va vazifasini oʻrganadi. Anʼanaviy grammatikada undalma gapning alohida ajralgan aʼzosi, tinglovchining eʼtiborini nutqqa jalb qilish uchun xizmat qiluvchi sintaktik qurilma sifatida talqin qilingan [1].

Biroq lingvopragmatik yondashuv undalmaning sintaktik ramkadan ancha kengroq, oʻta murakkab va koʻp qatlamli pragmatik potensialga ega ekanligini koʻrsatadi. Muloqot jarayonida soʻzlovchi addresatga murojaat qilar ekan, tanlangan undalma shakli orqali:

- * Oʻzining va tinglovchining ijtimoiy maqomini (status),
- * Muloqot ishtirokchilarining yosh, jins va oilaviy yaqinligini,
- * Soʻzlovchining emotsional holati va tinglovchiga boʻlgan munosabatini (hurmat, erkalash, mensimaslik, gʻazab va b.),
- * Nutqiy aktning illokativ maqsadini oshkor etadi.

Tadqiqotning dolzarbligi shundaki, oʻzbek milliy madaniyatida va muloqot etiketida undalma tanlash oʻta nozik ijtimoiy-madaniy qoidalarga boʻysunadi. Ushbu maqolaning maqsadi oʻzbek tilida undalmalarning pragmatik tabiatini, ularning nutqiy aktlardagi bajaradigan vazifalarini va ijtimoiy-interaktiv xususiyatlarini lingvistik misollar

yordamida har taraflama yoritib berishdan iborat.

Anʼanaviy tilshunoslikda undalmaning birinchi navbatdagi vazifasi kontakt oʻrnatish (fatik funksiya) hamda diqqatni jalb qilish (vokativ/appellativ funksiya) deb koʻrsatiladi. Ammo pragmatik sathda undalma shunchaki signal beruvchi vazifani oʻtamaydi, balki u muloqotning butun toni va yoʻnalishini belgilab beradi.

Oʻzbek tilida undalmalarni pragmatik funksiyasiga koʻra quyidagi asosiy guruhlariga ajratish mumkin:

1. Neytral-akustik undalmalar: Tinglovchini muloqotga chorlash, diqqatni toʻplash uchun qoʻllanadi ("Hormang, usta!", "Alo, doʻstim!").
2. Klassifikatsiyalovchi (maqom) undalmalar: Addresatning ijtimoiy roli, kasbi yoki lavozimini belgilaydi ("Hurmatli shifokor!", "Janob rais!", "Professor!").
3. Baho beruvchi va ekspressiv undalmalar: Soʻzlovchining tinglovchiga boʻlgan subyektiv munosabatini aks ettiradi ("Jonim", "Aylanay", "Nodon").

Pragmatik kuzatuv: Birgina "Bolam" soʻzi soʻzlovchining yoshiga, unvoniga va situatsiyaga qarab turlicha pragmatik maʼno kasb etadi. Masalan, yoshi ulugʻ kishining yosh yigitga "Bolam, buyoqqa qarab yubor" deyishi mehribonlik va ota koʻnglini ifodalasa, tengqurlar orasida yoki rasmiy doirada "Qoʻysang-chi, bolam..." deyilishi kamsitish, ustunlik qilish yoki mensimaslik pragmatik maʼnosini



(konnotatsiyasini) yuzaga keltirib chiqaradi[2].

J.Ostin va S.Levinson tomonidan asos solingan nutqiy aktlar nazariyasiga ko'ra, har bir aytilgan gap ma'lum bir harakatni (illokativ akt) amalga oshiradi[3][4]. Undalmalar nutqiy aktning illokativ kuchini kuchaytirish yoki yumshatish xususiyatiga ega.

[Sintaktik ifoda:

"Eshikni yop!"]

Undalmasiz:

Undalma bilan:

"Eshikni yop!"

"Bolam, eshikni yopib yubor."

(Qat'iy buyruq /

(Iltimos / Pragmatik yumshatish)

imperativ kuch)

Yuqoridagi misolda undalmaning o'zgarishi iltimosning illokativ ma'nosini o'zgartiradi:

"Birodar, eshikni yoping" – tenglik va xushfe'llik pragmatikasi.

"Uka, eshikni yop" – ma'lum bir ierarxik ustunlik yoki yaqinlik.

"Hey, eshikni yoping!" – norozilik va bechora holat impositsiyasi.

Shuningdek, undalmalar bilvosita nutqiy aktlarda ham yetakchi rol o'ynaydi. Masalan, "Ota!" deyishning o'zi ham murojaat, ham yordam so'rash ("Menga yordam bering"), ham qilmishidan afsuslanish ("Meni kechiring") illokatsiyasiga ega bo'lishi mumkin[5].

Undalmalarning qo'llanishi jamiyatning ijtimoiy strukturasi, qadriyatlari hamda etiket normalari bilan uzviy bog'liq. O'zbek muloqot madaniyatida undalmalar orqali yoshga, jinsga va qarindoshlik munosabatlariga nisbatan yuksak hurmat ifodalanadi. Rasmiy va noformal muloqotdagi undalmalarning pragmatik farqlari quyidagi jadvalda umumlashtirilgan:

No	Muloqot konteksti	Undalma turi	Pragmatik funksiyasi hamda konnotatsiyasi	Misollar
1.	Rasmiy	Kasb/Unvon + Familiya	Masofani saqlash, ehtirom, rasmiylik	"Hurmatli ustozlar!", "Professor Alimov!"
2.	Norasmiy-yaqin	Erkalash / Qisqartma ismlar	hissiy yaqinlik, samimiyat	"Jonim", "Nilu"
3.	Ierarxik (Yuqori-Quyi)	Ism + -jon / -xon	Hurmat bilan birga yaqinlik va iltifot	"Mansurjon", "Malikaxon"
4.	Noma'lum adressat	Qarindoshlik terminlari	"Opa", "Ona", "Aka", "Xola" (begona) kamaytirish psixologik masofani qisqartirish strategiyasi deb ataladi[1],[6].	"Xola", "Ona", "Aka", "Xola"

O'zbek tilining o'ziga xos pragmatik xususiyatlaridan biri shundaki, begona kishilarga murojaat qilganda qarindoshlik terminlaridan ("Aka",

So'zlovchi begona tinglovchiga "Aka" deb murojaat qilish orqali unga



nisbatan ijobiy munosabatda ekanligini va ijtimoiy hamkorlikka tayyorligini namoyish etadi.

XULOSA

Undalmalarni lingvopragmatik nuqtai nazardan tadqiq etish quyidagi muhim ilmiy-nazariy xulosalarga kelish imkonini beradi:

1. Sintaktik chegaradan tashqari: Undalmalar shunchaki gapning kiritma unsuri yoki akustik signal emas, balki soʻzlovchining kommunikativ maqsadini va tinglovchiga boʻlgan munosabatini kodlashtiruvchi murakkab pragmatik birlikdir.

2. Illokativ modulyator: Undalmalar nutqiy aktlarning illokativ kuchini

oshirish (intensifikatsiya) yoki pasaytirish (mitigatsiya) vositasi sifatida xizmat qiladi, buyruqni iltimosga, shunchaki xabarni iltifotga aylantira oladi.

3. Ijtimoiy indeksikallik: Undalma tanlovi soʻzlovchi va tinglovchi oʻrtasidagi ijtimoiy ierarxiya, yosh, jins, yaqinlik va madaniylik darajasini yaqqol koʻrsatib beruvchi ijtimoiy koʻrsatkichdir (index).

4. Milliy-madaniy kod: Oʻzbek tilidagi qarindoshlik terminlarining undalma sifatida keng qoʻllanishi xalqimizning mehmondostlik, yaqinlik va oʻzaro hurmatga asoslangan milliy-mentalitetik pragmatikasini aks ettiradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR ROʻYXATI:

1. Mahmudov N. Oʻzbek tili nutq madaniyati va pragmatikasi. – Toshkent: Oʻzbekiston Milliy ensiklopediyasi, 2018. – 280 b. 45–48-b.)
2. Hojiyev A. Tilshunoslik terminlarining izohli lugʻati. – Toshkent: Oʻzbekiston milliy ensiklopediyasi, 2002. – 168 b. 112-b.)
3. Austin J.L. How to Do Things with Words. – Oxford: Oxford University Press, 1962. – 168 p. 108–112-p.
4. Levinson S.C. Pragmatics. – Cambridge: Cambridge University Press, 1983. – 420 p. 68–72-p.
5. Sayfullayeva R., Bahriddinova R., Abdupatentov A., Yoʻldoshev B. Hozirgi oʻzbek adabiy tili. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2010. – 416 b. 310–314-b.)
6. Формановская Н.И. Речевой этикет и культура общения. – Москва: Высшая школа, 2002. – 159 с. 54–58-с.)